
BOŽIDAR VUKOVIĆ PODGORIČANIN U SVOM VREMENU

Božidar Šekularac

Božidar Vuković Podgoričanin represents a gem in the crown of the Montenegrin printing and literacy. He was the successor of the Montenegrin tradition of making church books, first the written ones, and later the printed. As regards the printed books, his contribution is immeasurable, which is confirmed by the number of books printed in his printing shop in Venice that are distributed throughout libraries and monasteries across Europe.

Prije nego što predstavim Božidara Vukovića Podgoričanina želim se osvrnuti na istorijat razvoja pismenosti u Crnoj Gori na temelju koje nastaju crnogorske štamparije, razumije se, i ova o kojoj će biti riječi.

Pismenost kao značajan segment kulture i obrazovanja očituje se preko pisanih spomenika, arheoloških i lingvističkih fakata, ali i sakralnih objekata, kao najpostojanijeg svjedoka vremenā u kojima su nastajali.

Na prvi pogled čini se da su saznanja o drevnoj crnogorskoj prošlosti teško dokučiva, pogotovo kad je riječ o pismenosti, školama, književnosti i nauci budući da je broj sačuvanih

dokumenata veoma mali. Teško je i zamisliti koliko je uništeno dokumentarne građe o našoj prošlosti. Mnogo toga učinili su okupatori koji su se ovđe smjenjivali, elementarne nepogode, ali ponekad smo i sami nebrigom tome doprinijeli. Veliki broj dokumenata nestao je i zato što su bili pisani na mekim materijalima, kao što su bili pergament, papirus i papir lošega kvaliteta.

Ipak, o našoj najstarijoj prošlosti i kulturi ostalo je dragocjeno svjedočanstvo. To su stari napisi, u svim oblicima latinske majuskule i minuskule, grčkoga pisma, a kasnije i ćirilice. Poznato je, na primjer, da se Barska arhiepiskopija u prepisci s rimskom kurijom služila beneventanom naših karakteristika, papskom minuskulom, karolinom, glagoljskim uglastim pismom i, konačno, humanistikom. Pored pismenosti na grčkoj, rimskoj i ćirilskoj osnovi, dolaskom Turaka javlja se i pismenost na arapsko-turskoj osnovi. Pomenuti primjer, manje-više, karakterističan je za cijelu Crnu Goru, doduše s lokalnim varijacijama u različitim vremenima i uslovima koje su nametale istorijske prilike.

Na narodnom jeziku ubrzo su se počele pisati knjige i drugi spisi – žitija svetaca, careva, junaka, legende i sl. U početku su to bili prijevodi iz stranih književnosti, a kasnije pismeni i obdareni ljudi pišu na slovenskome jeziku i originalna djela. Na taj način pismenost se sve više širila u narodu, premda još nedovoljno. Svakodnevne potrebe za crkvenim i svjetovnim knjigama, pisanjem zakona i uredbi, dokumenata, privilegija i povelja, sve su više nametale misao za organizovanim opismenjavanjem.

Uvođenjem narodnog jezika i pisma u crkvi, a time i širenjem hrišćanstva na narodnom jeziku, crkve i manastiri postaju centri za opismenjivanje, odnosno prve škole. Te „škole“ su se širile iz potrebe da se školuju sveštenički kadrovi iz redova Slovena, a

kasnije i kadrovi za službenike u vladarskim kancelarijama i drugim državnim ustanovama. U krajevima će je uticaj latinske rimske crkve bio veći, narodni jezik mnogo je teže prodirao u crkve. Ta šarolikost dovodi do stvaranja takozvane latinsko-slovenske simbioze pismenosti, a ponegde i latinsko-grčko-slovenske. Drugim riječima, slovenski jezik i književnost toliko su uzeli maha u Duklji nakon njezina osamostaljivanja od Vizantije da ih nikakav otpor nije mogao suzbiti.

Crnogorska pismenost i književnost zasnovane su u basenu Skadarskoga jezera, iako su Primorje, doline Lima, Pive i Tare tome dali značajan doprinos. Te kulturne vrijednosti najprije su predstavljene preko starih napisa u svim oblicima latinske majuskule i minuskule, grčkoga pisma, a kasnije i ćirilice, koji se nalaze na cijelome prostoru Crne Gore. Pismenost kod nas u pravom smislu ipak započinje s primanjem hrišćanstva u IX vijeku, kad se modifikacijom grčkoga pisma stvaraju slovenska pisma – glagoljica i ćirilica. To je vrijeme kad među Slovenima još vlada jezička bliskost i sporazumijevanje na slovenskome jeziku, čiji pisani oblik slovenskoga solunskog dijalekta zovemo staroslovenski, kasnije crkvenoslovenski. Za period srednjega vijeka u crnogorskoj pismenosti i sačuvanim spomenicima možemo govoriti o grčko-latinsko-slovenskoj simbiozi. Za opismenjivanje dukljanskih Slovena veliki značaj imao je benediktinski monaški red u čijim se manastirima razvijala pismenost, prije svega na dukljanskome primorju. Ovđe su prepisivane ili sastavljane prve knjige, najprije na latinskom, kasnije na slovenskom jeziku. Upravo ovđe, u benediktinskim manastirima, zasnovani su prvi skriptoriji u kojima su benediktinci pisali crkvene knjige. Najznačajniji skriptoriji (prepisivački centri) u dukljanskoj državi bili su benediktinski manastiri: Sv. Srđ i Vakh na Bojani, južno od Skadra (grobnica dukljanskih vladara), Sv. Nikola na Bojani, Sv. Arhangel Mihail

na Prevlaci (i još šest u Boki Kotorskoj), zatim Sv. Petar kod Trebinja, dva na Mljetu, Skadru, Svaču, Drivastu, Baru itd. Od vremena Nemanjića (kraj XII st.) vladari formiraju kancelarije i skriptorije na staroslovenskome jeziku, a po potrebi na grčkome i latinskome. Manastiri postaju prepisivački centri – skriptoriji i svojevrzne radionice za opremanje knjiga. Dvanaesto stoljeće predstavlja prekretnicu jer tada nastaju unikatna crnogorska djela. U Vranjinskome manastiru radila je tzv. Žabljačka škola za prepisivanje knjiga za potrebe crkve u Zeti. Najpoznatiji skriptoriji u srednjovjekovnoj zetskoj državi bili su u Kotoru, Prevlaci, Skadru, Bijelom Polju (crkva Sv. Petra i Pavla), kasnije Nikoljac i Podvrh, u Pljevljima, Morači, Đurđevim Stupovima u Budimlji (kasnije Šudikovi), Koporinji itd. U doba Balšića i Crnojevića na obalama Skadarskoga jezera osnovano je više skriptorija: na Starčevu, Moračniku, Beški, Žabljaku, Cetinju... Skriptoriji su postali temelj pojave crnogorskih štamparija počev od Andrije Paltašića, Crnojevića i dr.¹

Rukopisne knjige su, u stvari, rukopisi, „rukopisanije“, original književnoga ili naučnoga djela koji nije štampan; nešto što je pisanjem utvrđeno. Do pronalaska štamparije djela su pisana u unikatu na pergamentu ili koži, a potom prepisivana i na papir.

S druge strane, postoje i kopijalne knjige (rukopisne), u koje su razna lica i ustanove, naročito crkve i manastiri, doslovno prepisivali isprave radi njihova čuvanja.

U skriptorijima Zete nastale su brojne rukopisne knjige od posebnoga značaja za razvoj pismenosti u Crnoj Gori i

¹ B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Cetinje, 2000; P. Mijović, *O istraživanju spomenika kulture u basenu Skadarskog jezera*, Zbornik CANU, *Skadarsko jezero*, Titograd, 1983; R. Vujošević, „Skriptorij Skadarskog jezera“, Zbornik CANU, *Skadarsko jezero*, Titograd, 1983; *Istorija Crne Gore II/2*, Titograd, 1970.

crnogorskoj kulturi uopšte. Iz starijega su razdoblja *Ljetopis popa Dukljanina*, *Miroslavljevo jevanđelje*, *Vukanovo jevanđelje* i *Ilovička krmčija*. U XIV i XV vijeku nastaje pravo bogatstvo crnogorskih rukopisnih knjiga: *Divoševo jevanđelje* (1340, Podvrh), *Prolog Starčeve Gorice* (pisan sedamdesetih godina XIV v.), *Četvorojevanđelje Starčeve Gorice*, *Gorički zbornik* (1441/2) monaha Nikona Jerusalimca, *Sintagma Matije Vlastara* (1453) zetskoga arhiepiskopa Josifa, *Koporinjski ljetopis* (1453), *Vranjinsko četvorojevanđelje* (1436) monaha Mine i jeromonaha Vranjine Romana, *Praksapostol* (1441/2) monaha Romana iz Manastira Sv. Petra i Pavla u Bijelome Polju, *Triod Morački* (1443/4) popa Nikodima, *Šestodnev Jelene Balšić* (Gorica Beška), *Sabornik četiri mjeseca* (odnosno Praznični minej) iz 1484. pisara Nikole Grka (Cetinje), *Časlovac* Nikole Kosijera pisan na Cetinju 1494. godine, *Cetinjski psaltir* (oko 1484), *Četvorojevanđelje Manastira Nikoljac u Bijelom Polju* (prva trećina XV v.), *Četvorojevanđelje Sv. Trojice u Pljevljima* (druga četvrtina XV v.), iz istoga perioda i *Psaltir s dodacima*, *Povijest o Skenderbegu Crnojeviću na rođenom krštenju nazvanom Durđe*, autora Marina Skadranina s početka XVI vijeka, pisano u Skadru itd.²

Božidar Vuković Podgoričanin predstavlja dragulj u kruni crnogorskog štamparstva i pismenosti. On je nastavljač crnogorske tradicije rukodjelisanja crkovnih knjiga u milenijumskom trajanju, prvo onih rukopisnih, a zatim štampanih. Za ove druge njegov doprinos je nemjerljiv, što potvrđuje broj knjiga štampanih u njegovoj štampariji u Veneciji, rasutih po bibliotekama i manastirima širom Evrope.

² Đ. Trifunović, *Azbučnik srpskih srednjevekovnih književnih pojmova*, Beograd, 1990, 309; D. Bogdanović, *Književnost, Istorija Crne Gore, II/2*, Titograd, 1970, 371–411; B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Cetinje, 2000.

On je živio u vremenu kada i Crna Gora potpada pod tursku vazalnu vlast. No, Crna Gora „liva je tvrda i kamenita“, a crnogorski čovjek nepokoran i nepokoren, o čemu svjedoče crnogorske bune protiv velike vojne turske sile.

Bili su to trenuci evropske kulture i istorije, miješanja stilova u umjetnosti, grafici i ikonografiji. Vještina i umjetničke ljepote ondašnjeg štamparstva, koje su obilježile svjetsku epohu, našle su visoko mjesto u Crnoj Gori, đe se među prvima u svijetu počinju štatpati knjige u državnoj štampariji Crnojevića, ali i pojedinaca – entuzijasta i patriota – Andrije Paltašića, Makarija, Pahomija, Vukovića, Zagurovića, Marinovića i dr. O tom vremenu slikovito govore Mažuranićevi stihovi:

„Zar bi za to varvarom vas zvali,
Što štampaste dok su oni spali.“

A taj koji je štampao i nije spavao bijaše naš štampar Božidar Vuković, tipičan primjer vremena renesanse, koji od vlasnika zemlje oko Podgorice i pod Skadrom postaje vlasnik tipografije i tipara, kome radnici rade i rasturaju izdanja po raznim zemljama. Ovaj knjigoljubac ostavi riječi o sebi i svom radu, iskreno iskazujući da je imao u Crnoj Gori vanbračne kćeri, ali i pored sebe čuvenog sina štampara Vićenca Vukovića koji ga je naslijedio i nastavio sa štampanjem ćirilskih knjiga.

Mletački vojvoda Božidar Vuković nije bio poznat samo na Balkanu i Veneciji, već i mnogo šire. Njemu je, trećeg februara 1533. godine dodijeljena plemićka titula i grb od strane špan-skog kralja i rimsko-njemačkog cara Karla V (1500–1558).

Na početku povelje Karlo V se obraća „vjernom i poštovanom“ Božidaru Vukoviću, izražavajući „carsku milost i svako dobro“ uz apostrofiranje da je on „plemić svete Lateranske

palate, našeg Carskog dvora i Imperijalnog vijeća“, što je „vrli-
na časnih ljudi“.

Da bi status plemića zablistao jače, Božidaru i njegovim
nasljednicima se dodjeljuje i grb, koji je detaljno opisan. Slova
u njegovom grbu, koji je utiskivan na knjigama, rezultat je dod-
jeljivanja plemićke titule i grba od strane Venecije. Karlov grb
ima kružni natpis, Božidarovo ime i titula su ispisani staro-
slovenskim ćiriličkim slovima, a Karlovo ime i titula latinicom.³

U Veneciji i Zapadu Božidarovo ime ima više varijanti. Na
italijanskom je glasilo: *Dionisio della Vechia*, a latinski:
Dionisius a Vetula.

Na štampanim knjigama i ikonama najčešće je to „gospodin
Božidar“, „Božidar vojevoda“, „Veliki vojevoda Božidar“,
„Božidar Vuković“, „Božidar Vuković Zećanin“, „Božidar
Vuković, od Đurića, Podgoričanin“.⁴

Za kraj evo i njegova puna intitulacija: „Az griješnij Hristu
rab, Božidar Vuković, otačestvom ot dioklitijskih stranah, v
predjeljeh makedonskih, ot grada suštu glagoljemaga
Podgorica“.⁵

Obraćam se onima koji su stavili natpis na spomenik Božidara
Vukovića Podgoričanina, u parku ispred hotela Crna Gora: Ima
li potpunijeg, ljepšeg i jasnijeg, natpisa od ovoga kojim je
vojvoda Božidar Vuković sebe deklarirao?

³ J. Milović, „Dodjeljivanje plemićke titule i grba Božidaru Vukoviću i
njegovim potomcima od strane španskog kralja i rimsko-njemačkog cara Karla
V (1500–1558)“, Zbornik, *Štamparska i književna djelatnost Božidara
Vukovića Podgoričanina*, Radovi sa naučnog skupa, Titograd, 29. i 30.
septembra 1983, Titograd, 1986, 13–26. (Dalje: Zbornik Božidara Vukovića)

⁴ R. Radunović, „O imenima vojvode Božidara Vukovića Podgoričanina“,
Zbornik Božidara Vukovića Podgoričanina, str. 27–40.

⁵ *Pogovor Prazničnog mineja*, Venecija, 1538, Narodna biblioteka Srbije,
IVII, L. 432 a.

U Veneciji je Božidar Vuković stvorio pravo duhovno i materijalno bogatstvo, a najviše podataka o njemu pruža posljednjih dvadesetak godina njegovog života. Prije svega, o dolasku u Veneciju i formiranju štamparije govore predgovori i pogovori njegovih knjiga. Nastavljač rada štamparije i njegov sin Vićenco, zapisuje u *Psaltiru* iz 1546. godine, da je Božidar Vuković umro u Veneciji i da je njegovo tijelo sahranjeno „u crkvi Starčeve Gorice na Skadarskom jezeru“.

Zanimljiv je podatak da je postojanje knjige iz ove štamparije *Molitvenik* – zbornik za putnike, u literaturi često negiran, uz sumnju da li je to izdanje iz 1520. godine, uopšte postojalo, sve dok nije u zaostavštini Đuzepe Prage u Marcijani pronađen primjerak *Molitvenika* iz 1520. godine, pod signaturom *Rari Veneti* 726, i nešto kasnije u Narodnoj i Univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, još jedan primjerak pod sigraturom R6329. Ova i druge pronađene knjige svjedoče da je štamparija Božidara Vukovića radila od 1519. do 1540. godine.

Molitvenik B. Vukovića je jedna od najljepše urađenih njegovih knjiga. Inače, knjige Božidarove štamparije umjetnički i ikonografski se sasvim razlikuju od knjiga svih drugih venecijanskih štamparija. Ovo upućuje na zaključak da su Božidarove knjige rađene po uzoru na naše rukopisne knjige.

Za izuzetne zasluge u štamparstvu i širenje hrišćanstva u bogoslužbenim knjigama u Veneciji, Božidar Vuković je dobio grofovsku titulu *Conte Palatin* (Palatinski grof).⁶

Božidar Vuković, kako sebe naziva Zećaninom i Podgoričaninom, postao je misionar južnoslovenskog prosvjetiteljstva.

⁶ Knjigu *Molitvenik* detaljno je opisala R. Vujošević, u radu „O nekim biografskim podacima o Božidaru Vukoviću Podgoričaninu“ i „O *Molitveniku* – Zborniku za putnike iz Marcijane“, *Zbornik Božidara Vukovića Podgoričanina*, str. 41–46.

Govoreći o venecijanskoj štampanoj knjizi, čuveni Crnogorac Pavle Mijović, vidi Vukovićevo djelo kao nastavak Crnojevića štampane knjige. Istovremeno, izdavanje slovenske knjige posmatra u okviru opštih, humanističkih stremljenja i razvoja robne proizvodnje, a ne samo kao predmet štampanja i rasturanja tzv. „srbulja“.⁷

Ovaj termin (srbulja) je nametnut za štampanje knjige ćirilicom, sa određenim ciljem. Međutim, što ćemo sa knjigama našeg Andrije Paltašića? Davno je utvrđen termin u naučnom svijetu da štampane knjige u srednjem vijeku imaju jedan jedini naziv „inkunabule“. Začudo, kako analogno prethodnom terminu, knjige na staroruskom nijesu „rusulje“, u Bugarskoj „bugarulje“ itd. jer su i ove štampane ćirilicom.

Crnogorski „štampari su se uključili u jedan pokret evropskih, a zatim svjetskih razmjera, koji se odupro ideologiji vladarskog samodržavlja i premoći crkve u nauci i kulturi. Naša štampana knjiga je razbila dotadašnji monopol ktitorovih i donatorovih *griješnih dijaka*“, konstatuje P. Mijović,⁸ pa dodaje „osim po strukturnom umjetničkom oblikovanju, treba crnogorsku štampanu knjigu posmatrati i u procesu naše novovjekovne evropeizacije, s kojom počinje i preporođavanje naše svijesti“.⁹

Knjige iz štamparije Božidara Vukovića imale su ogromnu popularnost, kako zbog sadržine, savršene štampe, tako i zbog ilustracija u njima, koje su rado preuzimali freskopisci i ikonografi. Isto tako, preuzimane su i pojedine kompozicije, detalji, likovi i ukrasi. Da podsjetimo: knjige iz štamparije Božidara Vukovića objavljivane su ovim redom: *Služabnik – Liturgijar* (1519), *Psaltir sa časlovcem* (1520), *Molitvenik – zbornik za putnike* (1520), *Oktoih osmoglasnik* (1537), *Praznični minej* (1538) i *Trebnik* (1540).

⁷ P. Mijović, „Naša i venecijanska štampana knjiga“, *Zbornik Božidara Vukovića Podgoričanina*, str. 47.

⁸ Isto, 58.

⁹ Isto, 62.

Istraživanjem na terenu došlo se do zaključka da su Božidarove inkunabule u mnogim zemljama Evrope, a naročito u Makedoniji, Srbiji, Bugarskoj i Rumuniji bile vrlo popularne, o čemu svjedoče zapisi iz Kotora u kome su živjeli emisari za rasturanje ovih knjiga. Iako je Božidarov sin Vićenco nastavio rad na štampanju knjiga u Veneciji, njegova izdanja su preštampana kasnije u mnogim štamparijama.¹⁰

Crnogorski štampari u Veneciji – Jerolim Zagurović i Stefan Marinović iz Skadra – štampali su ćirilske knjige uglavnom iz komercijalnih pobuda. Oni preštampanjaju izdanja Vukovića, čime produžavaju vijek crnogorske štampane knjige za više decenija.¹¹

Koliko je štampana knjiga iz Vukovića štamparije bila rasprostranjena u Crnoj Gori i imala komercijalnu vrijednost, najslikovitije govori podatak iz kotorskih notarskih spisa. Tako je 4. februara 1453. godine Lazar Brajanović¹² imao svoje komisionare za prodaju knjiga Vićenca Vukovića u Bijelom Polju. To je značilo da su postojali direktni poslovi za prodaju i distribuciju knjiga. Komisionar iz Bijeloga Polja zvao se DMITAR Andojević, a za svoju teritoriju uzeo je 33 ćirilske knjige, kako u izvorniku stoji „štampane na slovenskome jeziku“ (*stampatis in literis sclavis*). DMITAR se u tome poslu zadužio 61 dukat i 20 aspri, tj. za svaku knjigu po blizu dva dukata, koje je morao vratiti u roku od četiri mjeseca.

¹⁰ L. Čurčić, „Neki problemi preštampanih knjiga Božidar i Vićenca Vukovića“, *Zbornik Božidara Vukovića Podgoričanina*, str. 181–194.

¹¹ *Stara srpska rukopisna i štampana knjiga*, Katalog izložbe, Beograd 1984, 19.

¹² Lazar Brajanović je bio muž vanbračne ćerke Božidara Vukovića Podgoričanina, o čemu svjedoči dokument od 30. jula 1543. godine: M. Milošević, *Studije iz književne i kulturne prošlosti*, Titograd, 1987, 28.

Vićenco ili Vicko Vuković dao je punomoć zetu Lazaru Brajanoviću poslije svadbe svoje sestre u Kotoru 30. jula 1543. godine. Svoga zeta V. Vuković ovlašćuje u Veneciji 14. 12. 1546. godine da naplaćuje dugovanja „po Dalmaciji, Carigradu i drugim stranama velikoistoka: što jasno potvrđuje koliko je bila razgranata djelatnost prodaje ćirilske knjige crnogorskih štampara iz Venecije i Kotora“.¹³

Ako bi se štamparstvo u Crnoj Gori moglo podijeliti po epohama, prva bi bila ona obodsko-cetinjska epoha, a rad Božidara Vukovića mogao bi se svrstati u drugu epohu ćiril-skoga štamparstva. Većinu svojih knjiga Vuković je radio prema dobijenome rukopisu, samo je za dvije učinio izuzetak. *Sinaksar* je sastavljen tako da su iz raznih rukopisa uzeti pojedini članci i složeni u posebnu knjigu, a *Oktoih* je preštampano cetinjsko izdanje, koje „je služilo Božidaru kao original“.¹⁴

V. Jagić ističe da je „Božidar Vuković ustvari preštampano *Oktoih* iz štamparije Crnojevića“ i dodaje da se ta dva oktoih gotovo doslovno podudaraju.¹⁵

Psaltir je sveštena bogoslužbena knjiga, kao i ostale crkvene knjige koje se upotrebljavaju prilikom bogoslužjenja. Ovđe imamo *Psaltir s posljedovanjem i časlovcem*. Taj tip psaltira nastao je u slovenskim zemljama zbog oskudice bogoslužbenih knjiga, i pored psalama sadrži časoslov, mjesecoslov s troparima, kondacima, molepstvijsa itd. Inače, starija izdanja „psaltira sadrže 150 psalama podijeljenih na 20 katizmi a svaka katizma na 3 ‘slave’ ili antifona, koji se završavaju doksologijom ‘Slava Ocu i Sinu i Sv. Duhu’;

¹³ M. Milošević, *Studije iz književne i kulturne prošlosti*, Titograd, 1987, 30–31.

¹⁴ Lj. Stojanović, „Prilozi ka bibliografiji starih srpskih štampanih knjiga“, *Glas SKA*, 66, 1903, 12.

¹⁵ V. Jagić, *Der erste Cetinjer Kirehendruck I*, 1894, 10–11.

molitve su posle svake katizme, a 9 biblijskih pjesama pjevaju se na jutrenju“.¹⁶

Praznični minej Božidara Vukovića iz 1536. godine najstariji je štampani minej na našem jeziku. On sadrži službe svetaca. U službama se nalaze i stihovi Siluana, srpskog pisca sa početka XV vijeka.¹⁷ *Minej* sadrži i službu od Grigorija Camblaka. Knjiga ima 54 tabaka dvostubačnoga sloga s dvije vrste slova i sa 34 svetiteljska lika.

Posebno su interesantni zbornici za putnika, kako ih sâm Vuković naziva, knjige džepnoga formata, koje su više puta izdavane. Poznata su izdanja iz 1520. i 1536. godine, od kojih je ovo drugo mnogo veće. U *Zborniku* od 1536. godine skreću na sebe pažnju dvije legende: o svetoj Petki, djelo bugarskoga patrijarha Jevtimija, i o Svetome Đorđu, koja se prepliće s tekstom apokrifske legende o tome svecu. Inače, to su bogoslužbene knjige, koje su se čitale u crkvi, na primjer kod „svenoćnog bdenija“. Izdanje iz 1520. je kraće, štampano sitnijim slovima i trebalo je da bude „v put hodeštim udobnismo“.

Trebnik sadrži tekstove službe za sakramente i „trebe“ i različite molitve, a *Služabnik* tekst liturgija, te jutrenje i večernje.

Prva izdanja B. Vukovića štampana su uglavnom na pergamentu, a kasnije na papiru.

Božidar Vuković nije samo štampano knjige u Veneciji, već je i izlivao slova koja su donešena u druge zemlje, da bi se štampane knjige. U štampanju knjiga pomagali su mu štampari Pahomije i Makarije, zatim pop Teodosije, paraeklisijar Genadije, jerođakon Mojsije, jeromonah Mardarije, Todor, đakon Damjan i Milan i Stefan Skadranin.¹⁸

¹⁶ V. Mošin, *Enciklopedija likovnih umjetnosti II*, Zagreb, 1962, 200.

¹⁷ Đ. Radojičić, „Karakter i glavni momenti iz prošlosti starih srpskih štamparija“, *Istorijski zapisi*, 1950, 265.

¹⁸ Đ. Radojičić, „Beleške o štamparijama u Crnoj Gori u XV i XVI veku“,

Veoma lijepoj opremi izdanja Božidara Vukovića s ornamentikom u početku naslova, inicijalima pisanim crvenim mastilom i ilustracijama potpuno odgovara crkvenoslovenski jezik tih knjiga, slično latinici i grčkome pismu.¹⁹

Upravo ovo pismo, u knjigama Božidara Vukovića, s minuskulnim elementima postalo je tipičnim pismom knjiga od XIV vijeka i dalje. Takvo pismo često se naziva polustav ili ustav s kurzivnim elementima.

Djelovi teksta ne označavaju se samo na završetku, nego i na samome početku, i to uvećanim početnim slovima ili inicijalom. Na početku odjeljka ili poglavlja inicijali se ističu svojom veličinom i naročitom stilizacijom. Obična početna slova pisana su crvenim mastilom zvanim *kinovar*.

Božidar Vuković se naročito trudio da mu slova budu „угодна всякому прочитающему“, kako on sâm kaže.

Slova u tekstovima Božidara Vukovića pokazuju bogatstvo oblika: jednostavna slova u prvim izdanjima, dok se u kasnijim upotrebljavaju bogatije ukrašena slova, prepleteni inicijali kao u rukopisima i slova s lisnatim dodacima. Posebno su interesantni inicijali koji su crvene boje s dosta biljnih motiva. Geometrijsko-biljni motiv potčinjava se grafičkome obliku slova. U *Prazničnome mineju* ukusno je pleteni crveno-bijeli inicijal, s raznolikim kombinacijama petlje i spirale, sa zavojcima duže konture slova, obično sa srolikim listićem ili đetelinom koja se spušta s gornje kuke. Na rukopisnu ornamentiku i iluminaciju prvih cetinjskih i venecijanskih štampanih izdanja uticala je zapadna predrenesansa s realističkim floralnim motivima. Tačnije, realistički tretirana biljna vitica koja se srijeće u tim izdanjima preuzeta je iz venecijanskih inkunabula.

Istorijski zapisi II, 1984, 5.

¹⁹ G. Čremošnik, „Studije iz srpske paleografije i diplomatike“, *Glasnik Skopskog naučnog društva* XXI, Skopje, 1940, 3.

Od svih izdanja u *Oktoihu* su najljepša i najpreciznija slova. Posebnu pažnju privlače naslovi i minijature u toj knjizi. Naslovi su rađeni uskim, veoma dekorativnim slovima. Po svome obliku naslovna slova odstupaju od slova u tekstu, ali se veoma lijepo uklapaju u harmoniju stranice.

Na prvi pogled zapaža se ljepota, jasnost i lakoća tekstova u izdanjima Božidara Vukovića. Razgovjetnosti slova odgovara njihov pravilan međusobni razmak, pravi redovi i pravilan razmak između njih. Ti tekstovi predstavljaju vrhunac ondašnje štamparske vještine. Ta štamparija je ostvarila svoj zadatak, koji je P. J. Šafarik ovako formulisao: „Najveći je zadatak ćirilovskih štamparija, da sastavi karakter slova, kakva su u starim rukopisima s lepotom oblika koja se ukusom ište, da zadovolji istorijsku vernost i štamparsku eleganciju“.²⁰

Sve knjige Božidara Vukovića u osnovi imaju isti ustavni tip ćirilskega pisma, mada ono poneđe naginje i poluustavu. Slovni oblici su ujednačeni. Očigledno je da su pri štampanju upotrijebljene tri vrste slova: krupna za glavni tekst, naslovna vrsta; malo sitnija za podnaslove; i sitna, kojima je štampan cio tekst. Sve je to izvanredno predstavljeno u *Prazničnome mineju*.

U tekstovima je upotrijebljen cio sistem grčkih akcenata. Nema nijedne riječi bez akcenta, često i bez dva, pa i tri. Upravo takav akcenatski sistem karakterističan je za rukopise XV i XVI vijeka, po čemu se oni lako razlikuju od starijih.

Pojedina izdanja Božidara Vukovića pod očevitim su talijanskim umjetničkim uticajem, naročito u ornamentici inicijala i u oblicima pojedinih slova (npr. M, ili X, koje veoma podsjeća na X (iks) uglastoga „gotskog“ oblika).²¹

²⁰ S. Novaković, *Istorija srpske književnosti*, Beograd, 1871, 123.

²¹ D. Medaković, *Grafika srpskih štampanih knjiga XV–XVII veka*, Beograd, SANU, 1958, 63–64.

Uticaj rukopisne tradicije najbolje se očituje u *Služabniku*, će dvije glavne zastave predstavljaju motive s međusobno povezanim krugovima.

Božidar Vuković je mnogo polagao na ljepotu knjige, da mu knjige budu što bolje i što ljepše. Veoma su lijepo i interesantno ilustrovane. Posebno je bogato ilustrovan *Praznični minej* za 1536. god., će dominira predstava rođenja Hristova. Urađeno je više drvoreza s mnogo različitih detalja, prilagođenih štamparskoj tehnici. Upravo se u Veneciji krajem XIV vijeka i javljaju prvi drvorezi – ilustracije nepoznatih majstora. Ilustracije u knjigama Božidara Vukovića skladno su ukomponovane i uvijek podređene razmjeru stupca i obimu teksta, tako da se sadržaj i vizuelno objašnjava slikama. Oko figura izrađen je dekorativni ram s motivima renesanse i baroka, jer upravo renesansa i barok unose ilustraciju u svjetovna književna djela. Tek od štampanja prve biblije u Veneciji (*Biblia vulgare istoriata*), 1490, u štampanu knjigu naglo prodira česta upotreba drvoreznih ilustracija. Dakle, u vrijeme pojave Vukovićeve štamparije „italijanska, a posebno mletačka štampa dala je već čitav niz velikih dostignuća na polju štampane umetnosti, koja su i bez čvršćih veza Crnojevića sa Mlecima, mogla u znatnoj meri, tehnički i stilski da utiču na umetnost štampe“.²²

Minijature u *Oktoihu* najbolje ukazuju na uticaj mletačkoga slikarstva. „U načinu slikanja i u koloru prikazane kompozicije, u izvesnom smislu napušten je stil i kolor našeg srednjovekovnog fresko slikarstva“.²³

²² D. Medaković, *Grafika srpskih štampanih knjiga XV–XVII veka*, Beograd, SANU, 1958, 63–64.

²³ L. Plavšić, *Srpske štamparije od kraja XV do polovine XIX veka*, Beograd, 1959, 181.

Praznični minej, Venecija, 1538,
štamparija Božidara Vukovića Podgoričanina
Nacionalna biblioteka Bugarske
(Rc_538.1g_L283a)

Počev od cetinjskoga izdanja, sve knjige koje su u XVI i XVII vijeku štampane ćirilicom za pravoslavne na crkvenoslovenskom su jeziku.

Kod Božidarovih knjiga je poluustav po nekim osobinama u pojedinim izdanjima bliži ustavu, čije su osnovne karakteristike ustavno i krupno pisanje.

Kao i u *Miroslavljevu jevanđelju*, u Božidarovu *Oktoihu* nalazimo **S (dz)** koje se upotrebljava kao broj i kao oznaka glasa (**СѢЗДА, СѢЗДЫ, СѢЗДУ** – Oktoih 1537, nikoljski primjerak, str. **к д**). I ono je iz bugarske ćirilice ušlo u našu ćirilicu, od XIV vijeka.

Analizom teksta Vukovićeve izdanja dâ se zaključiti da su te knjige pisane na crkvenoslovenskome jeziku, kakav je bio u XV vijeku u crkvenim knjigama, sa staroslovenskom podlogom *Miroslavljeva jevanđelja*. Međutim, to zahtijeva posebna proučavanja i dublje analize.

Izdanja Božidara Vukovića u dobroj su mjeri uticala da se stvori poseban stil štampe kod nas, iako pod velikim uticajem pisane knjige. Veliki *Praznični minej* formatom, opremom, sadržinom i osobenostima predstavlja vrhunac crnogorskog štamparstva u XVI vijeku.

Mnoga kasnija izdanja izašla u Srbiji, Rumuniji i Rusiji upućuju na Veneciju i Božidara Vukovića. U jednom liturgijaru štampanom u Brašovu u XVI vijeku između dekorativnih elemenata nalazimo čak i slova Božidareva monograma „Бож“.

Na kraju možemo zaključiti da se u izdanjima B. Vukovića oseća uticaj talijanske renesanse i domaće rukopisne tradicije, kad se govori o ornamentici, dok su ilustracije plod stvaranja sopstvenoga izraza istočnopravoslavne ikonografije, sa zanemarljivim zapadnjačkim uticajem.

Ta su izdanja izrađivana u duhu tradicija pisane knjige i pokazuju privrženost već ustaljenim rukopisnim odlikama staroslovenskoga jezika.

U tim knjigama mnogo je jezičkih, ortografskih i grafijskih karakteristika koje su tipične i za ostale naše štamparije, na primjer za Crnojevića štampariju, ali i onih koje se mogu sresti uglavnom u izdanjima B. Vukovića. Ovđe se prije svega misli

na tip slova, inicijale, minijature, donekle na akcenatski sistem, vokalizaciju itd.

Inicijali „koje je stvorila cetinjska radionica, a u kojima kao ornament dominira stilizovana lozica, u cjelosti pripadaju krugu venecijanske štampe. Susrijećemo ih u svim poznatim knjigama Makarijeve štamparije“,²⁴ „što upućuje na mogućnost povezanosti Vukovićeve i Crnojevića štamparije“.²⁵

²⁴ D. Medaković, n. dj, 94.

²⁵ B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, 279–286.